

ABSTRAKT: Odnalezienie w trakcie prac archeologicznych prowadzonych na terenie należącym do pałacu w Wilanowie kafli dekorowanych granatowymi pasami stało się okazją do opracowania wirtualnej rekonstrukcji pieca kaflowego, którego opis znany był z inwentarza pałacowego z końca osiemnastego wieku. Wielotorowa analiza materiałów archiwalnych, zachowanych planów i obrazów przedstawiających pałac, a także znanych osiemnastowiecznych pieców w stylu pomorskim oraz kafli w pasy granatowe ze zbiorów Muzeum Warszawy umożliwiła odtworzenie wyglądu pieca. Opracowana na tej podstawie trójwymiarowa wizualizacja pozwala na pokazanie go w ówczesnym Pokoju Myśliwskim także w kontekście znanych z inwentarzy i zachowanych do dnia dzisiejszego elementów historycznego wyposażenia tego wnętrza.

SŁOWA KLUCZOWE: kafle w pasy granatowe, osiemnastowieczny piec kaflowy, rekonstrukcja wirtualna, pałac w Wilanowie

REKONSTRUKCJA WIRTUALNA PIECA KAFLOWEGO W PASY GRANATOWE Z POKOJU MYŚLIWSKIEGO W PAŁACU W WILANOWIE

DOI: 10.5604/01.3001.0055.1376

Jacek Martusewicz
Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie

Studia Wilanowskie
t. XXXI, 2024, s. 485–519
Rocznik, E-ISSN: 2720-0116

ABSTRACT: The discovery of tiles decorated with dark blue stripes during archaeological excavations on the grounds belonging to the Wilanów Palace provided an opportunity to develop a digital reconstruction of a tile stove, the description of which was known from the palace inventory dating from the end of the eighteenth century. A multi-faceted analysis of archival materials, surviving plans and paintings depicting the palace, as well as the existing eighteenth-century Pomeranian-style stoves and dark blue-striped tiles from the collection of the Museum of Warsaw facilitated the reconstruction of the appearance of the stove. The three-dimensional visualisation developed on this basis makes it possible to show the stove in the then Hunting Room also in the context of the elements of this interior's historical furnishings, both those known from inventories and those preserved to this day.

KEYWORDS: tiles with dark-blue stripes, eighteenth-century tile stove, digital reconstruction, Wilanów Palace

Bodźcem do podjęcia prac nad rekonstrukcją wirtualną pieca w pasy granatowe stanowiącego w XVIII wieku wyposażenie dzisiejszego Pokoju Myśliwskiego, znajdującego się na pierwszym piętrze w skrzydle południowym pałacu w Wilanowie, stało się odnalezienie w 2009 roku – w trakcie prac wykopaliskowych na terenie należącym do wilanowskiego pałacu – zespołu fragmentów kaflí dekorowanych granatowymi pasami na białym tle¹. Opis tego pieca kaflowego znany był z zachowanego *Inwentarza Pałacu Wilanowskiego y Wszystkich w nim znaydujących Meblow Obrazów e.t.c. Diebus Septembris 1793 spisany*². Fragment dotyczący omawianego pieca znajdujemy w części inwentarza poświęconej opisowi „Pokoyu Trzeciego” w skrzydle południowym, który dzisiaj nazywany jest Pokojem Myśliwskim: „Piec kaflowy biały wpaski granatowe na Arkadzie”³.

Jest to opis skromny, pozwalający jednak na jednoznaczną identyfikację odnalezionych kaflí, datowanych na podstawie cech stylistycznych oraz sposobu kształtowania komór kaflí i technologii dekoracji na XVIII wiek, czyli czas, w którym sporządzono inwentarz.

Rekonstrukcja wirtualna pieca została wykonana przez Jakuba Kaniszewskiego według projektu autora niniejszego artykułu i jest dostępna na stronie internetowej Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie⁴.

Decyzja o podjęciu próby odtworzenia pieca kaflowego zależna jest nie tylko od stanu zachowania samego zabytku czy (częściej) zespołu kaflí i innych elementów ceramicznych z niego pochodzących, ale także od wiedzy na temat miejsca jego pierwotnego posadowienia. Piec kaflowy jest przede wszystkim urządzeniem grzewczym, które w wielu przypadkach prezentuje wysoki poziom rzemiosła garncarsko-zduńskiego.

1 Numery kart zabytków wraz z numerami inwentarza połowego i miejscem odnalezienia:

- Fb-1 PW/09/P/2479 – 3 frag.: wyk.: 34/09/P, sektor/ar: IV/1,2,11,12, warstwa: 1554 (zasypisko konstrukcji 1500)
- Fb-2 PW/09/P/2477: wyk.: 34/09/P, sektor/ar: IV/1,2,11,12, warstwa: 1554 (zasypisko konstrukcji 1500)
- Fb-3 PW/09/P/2478: wyk.: 34/09/P, sektor/ar: IV/1,2,11,12, warstwa: 1554 (zasypisko konstrukcji 1500)
- Fb-4 PW/09/P/2478: wyk.: 34/09/P, sektor/ar: IV/1,2,11,12, warstwa: 1554 (zasypisko konstrukcji 1500)
- Fb-5 PW/09/P/2479 – 2 frag.: wyk.: 34/09/P, sektor/ar: IV/1,2,11,12, warstwa: 1554 (zasypisko konstrukcji 1500)
- Fb-6 PW/09/P/596: wyk.: 14/09/P, sektor/ar: II/78,88, warstwa: 559 (niwelacja/rozbiorkowa)
- Fb-7 PW/07/4715: sn.: 112, sektor/ar: XVIII/32, warstwa: 1030 (wypełnisko wkopu 1275)
- Fb-8 PW/09/P/596: wyk.: 14/09/P, sektor/ar: II/78,88, warstwa: 559 (niwelacja/rozbiorkowa)

2 *Inwentarz pałacu Wilanowskiego księżnej Izabeli z Czartoryskich Lubomirskiej spisany w 1793 r.* [AGAD, AGWil., Zarząd Muz. w Wilanowie [stara sygnatura 166, nowa sygnatura 171]. Cytowane w opracowaniu opisy w pisowni oryginalnej.

3 *Ibidem*, s. 186, d. 187.

4 https://www.wilanow-palac.pl/rekonstrukcja_wirtualna_pieca_kaflowego_w_pasy_granatowe_z_xviii_wieku_z_palacu_w_wilanowie.html (dostęp: 25 II 2024).

Miejsce pieca we wnętrzu było determinowane przez układ kominowy umożliwiający odprowadzanie spalin oraz sposób dostarczania paliwa i usuwania popiołu. Na przestrzeni wieków wykształciło się kilka rozwiązań w tym zakresie, dlatego znajomość tych charakterystycznych dla czasu powstania pieca jest niezmiernie ważna. Nie bez znaczenia jest także świadomość zmieniającego się na przestrzeni wieków poziomu komfortu cieplnego akceptowalnego przez mieszkańców ogrzewanych wnętrz. Dawniej niższe temperatury we wnętrzach uznawano za wystarczające do codziennego funkcjonowania.

Kolejnym ważnym aspektem badań nad możliwością rekonstrukcji pieca kaflowego jest znajomość ograniczeń technologicznych wynikających z jego konstrukcji wewnętrznej i wymagań sztuki zduńskiej. Kilka do kilkunastu typów kaflí, które wykorzystywano przy tworzeniu pieców kaflowych, tylko teoretycznie pozwalają na ich zestawianie w różnych kombinacjach w bryle pieca. Fundamentalne jest prawidłowe odtworzenie pierwotnego sposobu wiązania kaflí, wpływającego na ich układ w ścianie. Najczęściej jest to przesunięcie o 1/2 szerokości kafla w stosunku do warstwy niższej, znacznie rzadziej spotykany jest układ bez przesunięcia (mowa tu o ścianach wykonanych z kaflí płytowych)⁵.

Bardzo trudne jest określenie kształtu i rodzaju podstawy. W wielu przypadkach się one nie zachowały. Te piece, które były murowane, układane z kamienia, najczęściej zostały utracone bezpowrotnie. Inne, takie jak ceramiczne czy snycerskie, wpisując się w styl epoki – wyróżniały się jednocześnie indywidualnym charakterem dekoracji. W przypadku analizy kaflí możemy jednak z pewnym prawdopodobieństwem określić ich wymiary. Dopiero jednak znajomość miejsca posadowienia pozwala na ich zweryfikowanie.

Należy też zwrócić uwagę, że wraz z rozpoczęciem w XIX wieku fabrycznej produkcji kaflí i przełomowym zastosowaniem do ich formowania prasy hydraulicznej (1839 r.)⁶, ilość zachowanych materiałów archiwalnych, w tym katalogów, a także istniejących do dnia dzisiejszego egzemplarzy tych urządzeń grzewczych stawia badaczy w niepomiernie lepszej sytuacji. Wystarczy wspomnieć podberliński ośrodek produkcyjny w Velten, w którym przed I wojną światową mieściły się czterdzieści trzy fabryki. W szczytowym okresie ich rozwoju, w roku 1905, do samego Berlina dostarczyły one kafle do budowy 100 000 pieców⁷.

5 Przykłady można znaleźć w zbiorach muzeów polskich: M. Sacha, W. Wojnowska, *Piece kaflowe w pałacu w Krokowej koło Pucka*, w: *Piece kaflowe w zbiorach muzealnych w Polsce. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej w Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku w dniach 5–7 września 2008 roku*, red. M. Dąbrowska, J. Semków, W. Wojnowska, Frombork 2010, il. 8, 9, s. 117. E. Leszczyńska, J. Nowak, *Piece kaflowe w pałacu rogańskim*, w: *ibidem*, il. 26, 27, s. 240.

6 B. Fekecz-Tomaszewska, *Wrocławskie piece kaflowe*, w: *Piece kaflowe w zbiorach muzealnych w Polsce...*, s. 189.

7 M. Dittmar, *100 000 Kachelöfen für Berlin*, w: *Märkische Ton-Kunst Veltener Offenbrühen*, Berlin 1992, s. 12–57.

Rekonstrukcja pieców kaflowych sprzed okresu produkcji przemysłowej jest jednak bardzo trudna, a same kafle pozyskiwane są najczęściej w wyniku prac archeologicznych.

Fakt odkrycia w Wilanowie kafli w pasy granatowe nie wystarczyłby jednak do podjęcia prac rekonstrukcyjnych, gdyby nie wyjątkowe powiązanie ich z archiwalnym opisem pieca i jednocześnie zachowaniem wymienionego w inwentarzu pomieszczenia w pałacu. To jedna z nielicznych okazji, którą należało wykorzystać.

Mając świadomość wielu zmian, jakie dokonały się w wystroju wnętrza wilanowskiego pałacu od XVIII wieku, podjęcie próby rekonstrukcji w formie wirtualnej wydaje się najwłaściwsze. Ta alternatywna wizualizacja staje się już powszechną formą prezentacji badań naukowych⁸ i, co ważne, rozwija intensywnie swoje możliwości techniczne. Jej wizualna atrakcyjność nie powinna jednak przesłaniać naukowych podstaw, na których została zbudowana. Przedstawiony poniżej tok wielotorowych analiz pozwala na prześledzenie różnych aspektów badań prowadzących do powstania ostatecznej wersji rekonstrukcji wyglądu pieca w pasy granatowe z Pokoju Myśliwskiego.

Obszar prowadzonych badań nad wyglądem i umiejscowieniem pieca kaflowego dekorowanego granatowymi pasami dotyczył następujących zagadnień:

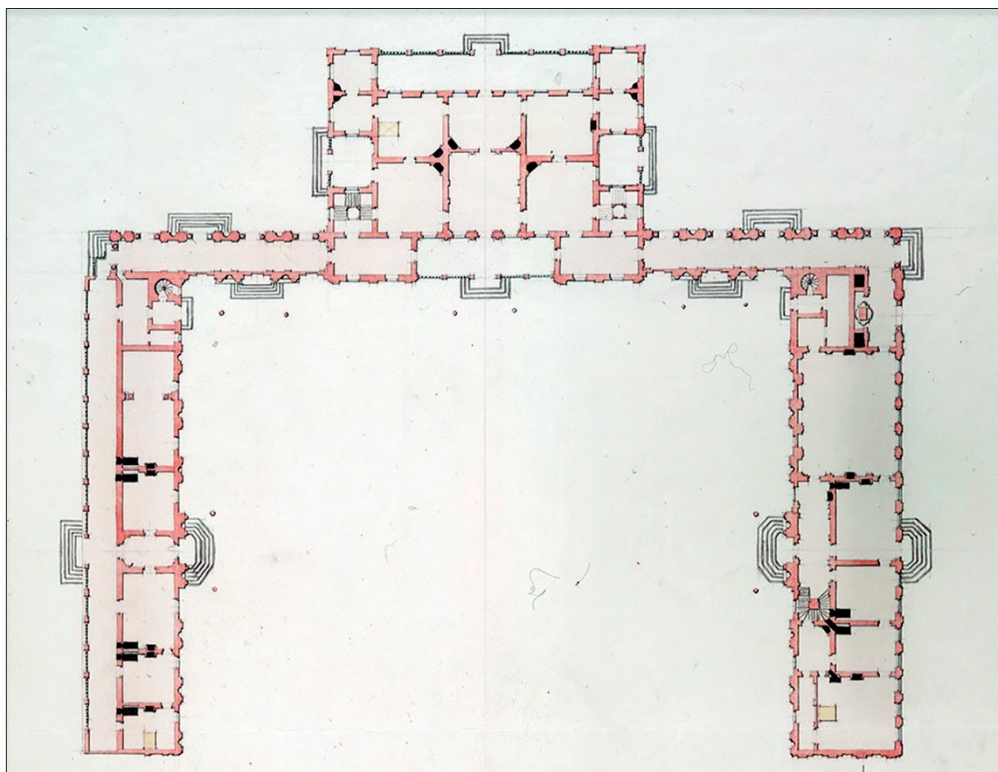
- analizy charakterystycznych cech osiemnastowiecznych pomorskich pieców kaflowych, które wykazują duże podobieństwo do zachowanego materiału zabytkowego;
- analizy inwentarza pałacu wilanowskiego z 1793 roku;
- studiów nad planami, rycinami i obrazami przedstawiającymi pałac wilanowski i jego przebudowy;
- analizy zachowanych fragmentów kafli z dekoracją w pasy granatowe oraz kafli zrekonstruowanych w trakcie prac konserwatorskich prowadzonych w okresie od listopada 2013 roku do lutego 2014 roku;
- badań porównawczych kafli osiemnastowiecznych z analogiczną dekoracją należących do zbiorów Muzeum Warszawy.

Wnioski płynące z badań dotyczą miejsca posadowienia pieca w Pokoju Myśliwskim, wyglądu bryły pieca oraz dekoracji motywem granatowych pasów. Szczegóły analizy i wnioski przedstawiono poniżej.

Miejsce

Inwentarz z 1793 roku wskazuje na usytuowanie pieca w dzisiejszym Pokoju Myśliwskim oznaczonym na współczesnym planie pałacu nume-

⁸ Do roku 2005 w przypadku kafli pochodzących z wykopalisk znanych jest ponad dwadzieścia opracowań projektowych rekonstrukcji pieców. Znaczna część tych projektów nie została do tej pory zrealizowana. Za: M. Dąbrowska, *Kilka uwag metodycznych o rekonstrukcji pieców*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 15/2, red. J. Olczak, Toruń 2005, s. 335.

il. 1

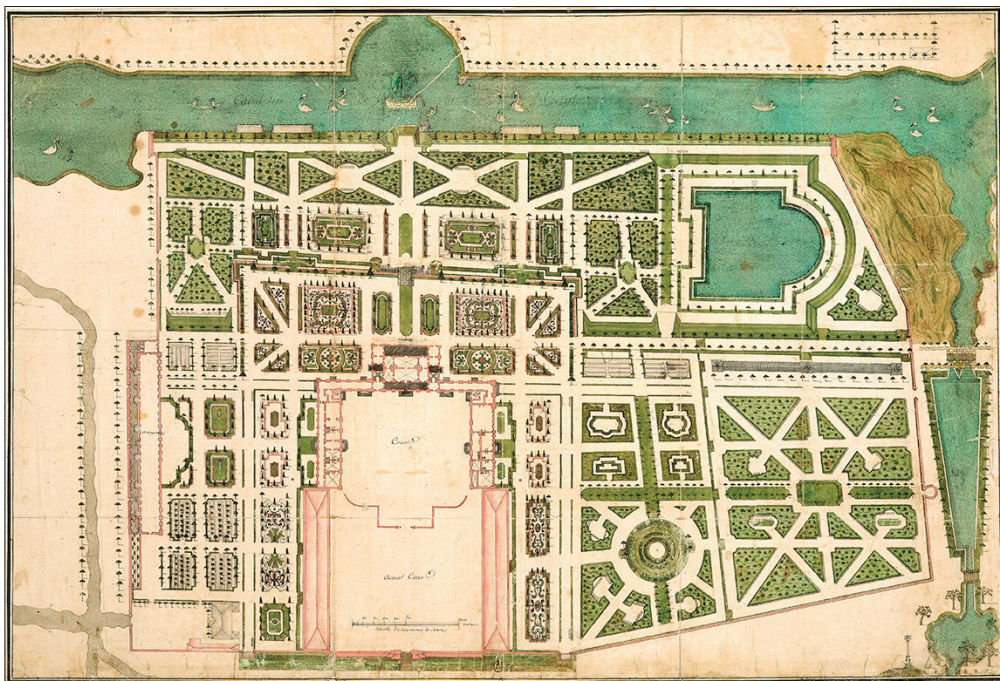
Wilanów Pałac – rzut
prziemia, rys. J. Z. Deybel,
1732–1733; Archiwum
Dreźnieńskie

rem 71⁹. Nie zachowały się plany pierwszego piętra pokazujące układ pomieszczeń w XVIII wieku. Znane są natomiast dwa plany parteru: pierwszy z lat 1732–1733, autorstwa J. Z. Deybla¹⁰, prezentujący rzut przyziemia (il. 1) i drugi, wykonany około 1740 roku (il. 2), sporządzony przy okazji projektu powiększenia ogrodu¹¹. Na obu widoczny jest system ogrzewania pałacu składający się z pieców kaflowych i kominików. Część kominików w skrzydle południowym zachowała się do dnia dzisiejszego. Starszy z planów wskazuje na istnienie w pomieszczeniu pod Pokojem Myśliwskim pieca kaflowego w narożniku północno-wschodnim, późniejszy zaś w narożniku północno-zachodnim. Oba piece były opalane przez czeleść z dostępem od strony Sieni Wielkiej. W związku z tym należy uznać, że istniejące w tym okresie przewody kominowe pozwalały na podłączenie pieca kaflowego na pierwszym piętrze również w jednym z powyższych miejsc.

9 Zarządzenie n 8/2022 z dnia 21 lutego 2022 r. Dyrektora Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie w sprawie numeracji pomieszczeń w pałacu wilanowskim i ich nazw, s. 9.

10 J. Z. Deybel, Wilanów Pałac – rzut przyziemia, 1732–1733, Archiwum Dreźnieńskie S.VII.F.87,9 Bl.a (Makro 9293).

11 Plan ogrodu w Wilanowie, ok. 1740, Bibliotheque nationale de France, sygn. Vd.29 T.6 Ft.6.

il. 2

Plan ogrodu w Wilanowie,
ok. 1740, Bibliothèque
Nationale de France

Kolejnym źródłem informacji są dwa obrazy Bernarda Bellotto, zwanego Canalettem, przedstawiające pałac w Wilanowie. Na pierwszym, prezentującym widok od strony bramy głównej¹², odnotowujemy cztery kominy na dachu skrzydła południowego. Na drugim, z widokiem od południa¹³, artysta przedstawił już tylko dwa kominy bliżej strony zachodniej. Choć istnieje rozbieżność odnośnie liczby kominów, to ich kształt i umiejscowienie wskazują na połączenie (pod połącią dachu) przewodów kominowych pieców kaflowych i kominków. Materiały archiwalne z XIX i XX wieku informują o licznych przebudowach dachu i systemu kominów w skrzydle południowym pałacu.

Kwestia wskazania jednego z dwóch narożników w Pokoju Myśliwskim jako miejsca posadowienia pieca w pasy granatowe wymagała więc dodatkowego potwierdzenia. Analiza inwentarza z roku 1793 pozwala stwierdzić, że w tym okresie na parterze skrzydła południowego nie istniała ścianka działowa pod wschodnią ścianą Pokoju Myśliwskiego. Do powyższego wniosku prowadzi analiza opisu okien w każdym pokoju: ich liczba na parterze odpowiadała liczbie na pierwszym piętrze. Co więcej, okna na piętrze były usytuowane bezpośrednio nad tymi na parterze, co potwierdza obraz Canaletta przedstawiający elewację południową pałacu od strony dzisiejszego ogrodu różanego. Pokój Myśliwski oświe-

12 *Pałac w Wilanowie od strony wjazdu*, Bernardo Bellotto zw. Canaletto, ol. pl., 1776, Zamek Królewski w Warszawie, nr inw. ZKW/447.

13 *Widok Pałacu Wilanowskiego od strony południowej*, Bernardo Bellotto zw. Canaletto, ol. pl. 1777, Zamek Królewski w Warszawie, nr inw. ZKW/448

il. 3

Plan z numerami pomieszczeń

tlają, licząc od zachodu, okna czwarte i piąte. Informacje odnoszące się do liczby okien w poszczególnych pomieszczeniach pozwalają zatem na określenie miejsca występowania ścian działowych. Inwentarz podaje: „Pokoy Wielki / Nowo restaurowany ... / Okien Dubeltowych 4”¹⁴. Pokój ten znajdował się pod Pokojem Myśliwskim i Pokojem Chińskim II (współcześnie pokoje oznaczone numerami 70 i 71) (il. 3). Oznacza to, że pomiędzy rokiem 1740 (plan rozbudowy ogrodu) a rokiem 1793 (inwentarz) wyburzono ściankę działową tworząc „Pokoy Wielki”.

Biorąc pod uwagę powyższe wnioski wydaje się bardziej prawdopodobne posadowienie pieca kaflowego w narożniku północno-zachodnim Pokoju Myśliwskiego ze względu na warunki konstrukcyjne, to jest wsparcie stropu ścianą znajdującą się w pomieszczeniu poniżej.

Inwentaryzacja wnętrza pałacu wykonana w 1955 roku pokazuje na zdjęciu w tym miejscu istnienie przewodu wentylacyjnego, który wykorzystywał prawdopodobnie dawny przewód kominowy¹⁵. Zdjęcie wykonane we wrześniu 1962 roku, po zakończeniu prac konserwatorskich w Pokoju Myśliwskim, wskazuje, że miejsce to zostało zamurowane i pokryte dekoracją mazerunkową¹⁶. Na ślad wcześniejszego otworu

14 *Inwentarz pałacu Wilanowskiego księżnej Izabeli...*, s. 159, d. 160.

15 Muzeum w Wilanowie, Ośrodek Dokumentacji Naukowej nr 155, Skrzydło Płd., I p., Pokój Myśliwski, fot. nr 004576, nr neg. PKZ 5999.

16 Muzeum w Wilanowie, Ośrodek Dokumentacji Naukowej nr 156, Skrzydło Płd., I p., Pokój Myśliwski, fot. J. Szandomirski, nr 004598, nr neg. PKZ 58090

natrafiono w trakcie kolejnych prac konserwatorskich prowadzonych w latach 2005–2007¹⁷. Zdjęcie wykonane w trakcie ostatnich prac konserwatorskich w Pokoju Myśliwskim pokazuje okrągły ubytek w ścianie zachodniej w narożniku północno-zachodnim. Połączenie to mogło być wykorzystywane również w okresie późniejszym, już po rozebraniu pieca kaflowego w pasy granatowe. Komin w tym miejscu (jako jedyny zachowany w skrzydle południowym) widoczny jest jeszcze na zdjęciu lotniczym z lat 1929–1939¹⁸.

W wyniku przeprowadzonej analizy zdecydowano, iż bardziej prawdopodobne jest, że w XVIII wieku piec w Pokoju Myśliwskim posadowiony był w narożniku północno-zachodnim.

Kształt pieca

Miejsce posadowienia pieca determinuje w tym przypadku przede wszystkim wysokość grzejnika. Wysokość pomieszczenia wynosi 298 cm. Odcinek ściany do drzwi prowadzących do sieni ma szerokość 275 cm i jest wystarczający do umieszczenia pieca o wysokości poniżej 3 m.

Analiza zachowanych fragmentów kafli, o spieczonym czerepie w kolorze beżowo-ceglastym, pozwala na odtworzenie ich pierwotnych wymiarów. Wymiary poszczególnych egzemplarzy mogą różnić się w granicach kilku milimetrów, co wynika z technologii produkcji kafli w XVIII wieku, dlatego niżej podano wymiary w przybliżeniu.

Zidentyfikowano następujące typy kafli:

- kafel środkowy wypełniający – wys. 20,9 cm, szer. 16,6 cm
- kafel narożny wypełniający – wys. 20,6 cm, szer. krótszego boku 8,4 cm
- kafel narożny dolny i górny – wys. ? cm, szer. 8,8 cm
- kafel fryzowy – wys. 10,8 cm, szer. 19,5 cm
- kafel gzymsowy mniejszy – wys. 19,8 cm, szer. 7,5 cm
- kafle gzymsowy większy – wys. 19,8 cm, szer. 8,6 cm
- listwa pojedyncza – wys. 3,2 cm, szer. ? cm
- listwa podwójna – wys. 6,2 cm, szer. 21 cm
- zwieńczenie w formie koronki – wys. 7,2 cm, szer. ? cm

Przeprowadzona analiza osiemnastowiecznych kafli zdobionych granatowymi pasami pochodzących z prac wykopaliskowych prowadzonych na Placu Zamkowym pozwoliła na stwierdzenie, że sposób ich zdobienia jest bardzo zbliżony do egzemplarzy wilanowskich¹⁹. Natomiast bada-

17 Projekt „Restauracja wnętrza pierwszego w Polsce muzeum sztuki – Muzeum Pałacu w Wilanowie”, realizowano w latach 2005–2007. Zdjęcie udostępnione autorowi przez kierownika prac konserwatorskich w Pokoju Myśliwskim prof. Andrzeja Mazura.

18 Muzeum Pałacu w Wilanowie, Widok pałacu i części parku z lotu ptaka, 1929–1939, Sygn. 1-U-7530, wł. Narodowe Archiwum Cyfrowe.

19 M. Dąbrowska, *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*, Wrocław 1987, il. 239–243, s. nn. Z. Róžańska-Tuta, *Kafle piecowe*, w.: *Między miastem a dworem, badania archeologiczne placu Zamkowego w Warszawie w latach 1977–1983*, część 2, Warszawa 2017, (Archeologia dawnej Warszawy, t. 4), s. nn, tabl. 5, il. 12.

il. 4

nia porównawcze podjęte w magazynach Muzeum Warszawy pozwoliły dodatkowo na analizę budowy technologicznej kafli, a co najważniejsze zidentyfikowanie kafła gzymsowego narożnego, którego wymiary (wysokość i szerokość dłuższego boku) są zbliżone do kafła gzymsowego z Wilanowa²⁰ (il. 4). Dzięki temu stało się możliwe odtworzenie brakującego elementu kompletu kafli, z których zbudowany był piec wilanowski.

Kafel gzymsowy narożny
z wykopalisk na Placu
Zamkowym z zasypiska
Kamienicy Płochockich.
Zbiory Muzeum Warszawy,
fot. J. Martusewicz

Kafel gzymsowy narożny ze zbiorów Muzeum Warszawy ma następujące wymiary: wys. 9 cm, szer. dłuższego boku 20 cm, szer. krótszego boku 10 cm.

Aleksandra Świechowska w swoim artykule *Kafle warszawskie* prezentuje także przykład kafła w pasy granatowe pochodzącego z wykopalisk na terenie Zamku Królewskiego w Warszawie z drugiej połowy XVII wieku²¹. Zauważa też, że na podstawie archiwalnych opisów pieców znajdujących się w kamienicach warszawskich, można zauważyć, iż piece zbudowane z kafli malowanych w niebieskie kwiaty lub paski były bardziej cenione niż te postawione z bardziej powszechnych kafli z polewą zieloną²².

Co więcej, w trakcie prac archeologicznych prowadzonych w Pałacu Czapskich, obecnej siedzibie Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie, trwających od listopada 2018 roku do marca 2019 roku, odnaleziono fragmenty kafli zdobionych granatowymi pasami na białym tle. Prace te obejmowały kilka pomieszczeń piwnicznych budynku, które nie zostały odsłonięte po

20 Kafle pochodzą z wykopalisk na Placu Zamkowym. Posiadają tylko oznaczenia numerami polowymi: MH/83/1512/PZ, MH/83/1542/PZ.

21 A. Świechowska, *Kafle warszawskie*, w: *Szkice staromiejskie*, Warszawa 1955, tabl. 47, s. nn.

22 *Ibidem*, s. 172.

II wojnie światowej, kiedy odbudowywano pałac. W trakcie ich trwania odkryto pozostałości po oryginalnym ogrzewaniu podłogowym i między innymi fragmenty kafli. Kafel środkowy wypełniający w pasy granatowe znaleziony w alkierzu północno-zachodnim został poddany pracom konserwatorsko-restauratorskim, w wyniku których zrekonstruowano płytkę licową i tym samym odtworzono jej pierwotne wymiary: wys. 22 cm, szer. 15,8 cm. Są one zbliżone do analogicznego typu kafła pochodzącego z wykopalisk wilanowskich, natomiast lico zdobią cztery, a nie trzy granatowe pasy²³. Niemniej można uznać, że wnętrze Pałacu Czapskich posiadało w XVIII wieku piec kaflowy zbudowany z kafli zdobionych w pasy granatowe podobne do wilanowskich.

Pochodzące z wykopalisk wilanowskich fragmenty kafli fryzowych nie pozwalają na jednoznaczne wyodrębnienie typu kafła fryzowego narożnego. Z dużym prawdopodobieństwem można jednak przyjąć istnienie takiego typu kafła wchodzącego w skład kompletu kafli tworzących piec w pasy granatowe.

Opisany zespół osiemnastowiecznych kafli dekorowanych granatowymi pasami wykazuje wyraźne podobieństwo stylistyczne do kafli występujących w piecach pomorskich z tego okresu. Pod koniec XVII wieku, pod wpływem fajansów holenderskich, do szkliwienia kafli zaczęto stosować kryjące, białe szkliwa ołowiowo-cynowe²⁴. Pozwoliło to na uzyskanie tła dla monochromatycznej dekoracji, zazwyczaj rysunkowej. Do dekoracji tej używano farb na bazie tlenku kobaltu lub manganu, które po wypale nadawały jej odpowiednio kolor błękitny (błękit kobaltowy) lub fioletowy (fiolet manganowy). Zdobienia kafli wykonane błękitem kobaltowym były popularniejsze od tych w kolorze fioletu manganowego. Źródeł inspiracji dla tego typu dekoracji należy szukać w cieszących się dużą popularnością flizach holenderskich²⁵, głównie pochodzących z Delft, czemu sprzyjały intensywne kontakty handlowe Gdańska z Niemcami. Warto zwrócić uwagę, że pochodzące z warsztatów gdańskich piece kaflowe stały się sławne już w XVII wieku dzięki królowi Janowi III, który składał liczne zamówienia do rezydencji w Jaworowie i Kukizowie²⁶.

23 Kafel prezentowany jest w ramach stałej ekspozycji przedstawiającej wybrane zabytki odkryte w trakcie prac wykopaliskowych, znajdującej się w podziemiach Pałacu Czapskich przed wejściem do „Galerii -1”. Kafel nie ma nadanego numeru inwentarza Muzeum ASP w Warszawie. W trakcie wykopalisk odnalezione dwa fragmenty oznaczono numerami połowymi PO.19/4 J i PO.19/5 A.

24 E. Kilarska, M. Kilarski, *Kafle z terenu dawnych Prus Królewskich*, Malbork 2009, s. 113.

25 P. Oczko, *Holenderskie flizy na dawnych ziemiach polskich i ościennych*, t. 2: *Mody i wnętrza*, Malbork 2018.

26 B. Pospieszna, *Piece i kafle gdańskie w XVIII wieku*, w: *Średniowieczne i nowożytne kafle. Regionalizmy – Podobieństwa – Różnice*, red. M. Dąbrowska, H. Karwowska, Białystok 2007, s. 163.

Dlatego podstawą dla przyjętego rozwiązania odtworzenia pieca była szeroka analiza różnych charakterystycznych cech osiemnastowiecznych pieców pomorskich, takich m.in. jak: stawianie pieca na planie wydłużonego prostokąta, fazowane narożniki kafla, niekiedy dodatkowo zdobione skręconymi trzonami półkolumn, zastosowanie białego kryjącego szkliwa jako tła dla dekoracji rysunkowej wykonywanej ceramicznymi farbami kobaltowymi, które należy uznać za źródło inspiracji dla wytwórczości manufaktur garncarskich w innych regionach Polski²⁷.

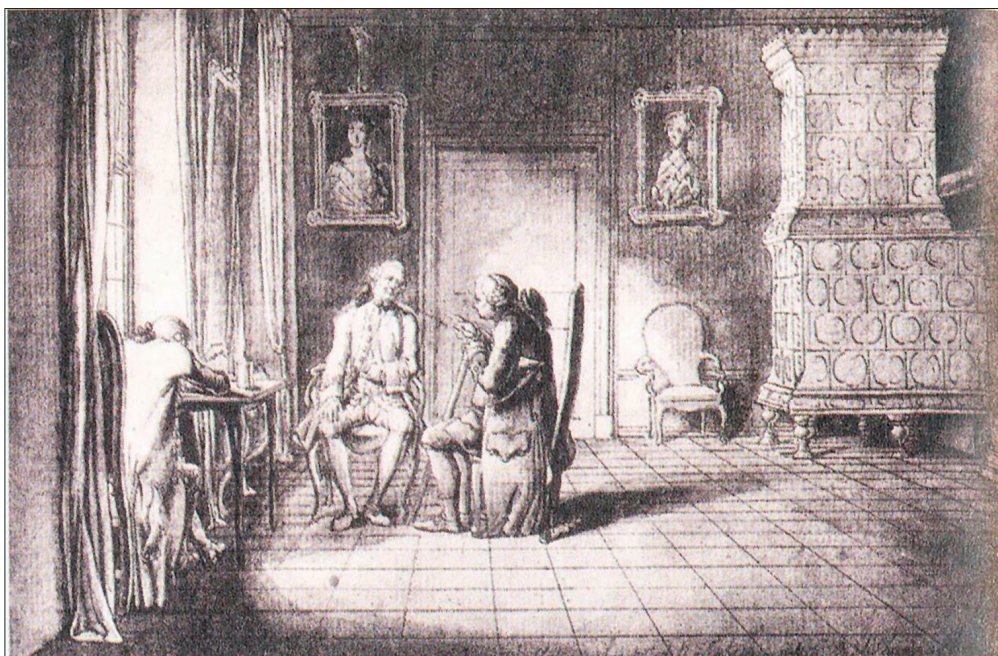
Typy kafla pomimo ustalonej maksymalnej wysokości pieca (wynikającej z wysokości pomieszczenia) mogą tworzyć kilka wariantów kształtu grzejnika, opis zaś znajdujący się w inwentarzu nie pozwala na jednoznaczne odtworzenie bryły pieca. W wyniku analizy zachowanych pieców pomorskich oraz pieców inspirowanych ich stylem²⁸ wyodrębniono dwa grzejniki, które stały się punktem odniesienia, chociaż nie bezpośredniego, dla opracowania kształtu bryły rekonstruowanego pieca z Pokoju Myśliwskiego. Wybór ten wynikał z proporcji miejsca posadowienia – wymiarów potencjalnego posadowienia podstawy pieca w narożniku północno-zachodnim Pokoju Myśliwskiego ograniczonego otworem drzwiowym od strony północnej i wysokością pokoju. Jest to piec kaflowy należący do zbiorów Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie oznaczony numerem inwentarza Wil.3763, datowany na połowę XVIII wieku oraz piec kaflowy znany z ryciny Daniela Chodowieckiego (il. 5) przedstawiającej wnętrze domu Henryka von Rosenberga²⁹ w Gdańsku.

Zrekonstruowany piec tworzą dwie skrzynie: dolna paleniskowa z płytkim zapiekiem, zbudowana z trzech warstw kafla w układzie mijanym i grzewcza nadstawa, zbudowana z czterech warstw z pasem kafla fryzowych obramowanych listwami oraz odwróconymi na zewnątrz kaflami gzymsowymi zwieńczonymi koronką. Skrzynie rozdziela pas kafla gzymsowych z podwójnymi listwami u dołu i pojedynczymi u góry. Dół skrzyni z paleniskiem dekoruje także pas kafla gzymsowych, analogicznie obramowany podwójnymi listwami u dołu i pojedynczą u góry, oraz

27 A. Świechowska omawiając kafle warszawskie zwraca uwagę na inspirację techniką dekoracyjną o holenderskiej proveniencji wykonywaną kobaltem na białym szkliwie, o czym mowa powyżej, patrz przypis 25. Rekonstrukcję osiemnastowiecznego pieca z kafla odnalezionych w Lublinie prezentuje M. Dąbrowska, *Kafle i piece kaflowe...*, s. 168, ryc. 37, s. 169. B. Szelejejd, omawiając piec kaflowy nr inw. Wil. 3763/1-189 i zespół osiemnastowiecznych kafla ze zbiorów Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, nr inw. Wil. 3762/1-74, nie wyklucza możliwości powstania kafla w Sieniawie; M. Szelejejd, *Przyczynek do badań nad historią pieców w pałacu wilanowskim*, w: *Piece kaflowe w zbiorach muzealnych w Polsce ...*, s. 244–245.

28 Typowe bryły pieców pomorskich przedstawia B. Pospieszna, *op. cit.*, ryc. 18a i 18b, s. 170–171.

29 Daniela Chodowieckiego *dziennik z podróży do Gdańska z 1773 roku*, oprac. M. Pażyłka, Gdańsk 2002, s. 39, il. 85.

il. 5

Piec kaflowy we wnętrzu domu Henryka von Rosenberga, ryc. D. Chodowiecki

dotąd dodatkowo pas kafla fryzowych otoczony od góry pasem pojedynczej listwy. Całość osadzona jest na podstawie murowanej w formie arkady. Naroża kafla wypełniających obu skrzyń są ścięte i ozdobione spiralnie skręconymi kolumnkami. Proporcje pieca zachowują układ niższej nadstawy w stosunku do skrzyni dolnej oraz charakterystycznego rzutu na planie wydłużonego prostokąta. Piec ma wysokość 253 cm (w tym wysokość murowanej podstawy 25 cm). Rzut skrzyni dolnej to 84 x 110 cm, a nadstawy 76 x 84 cm (il. 6).

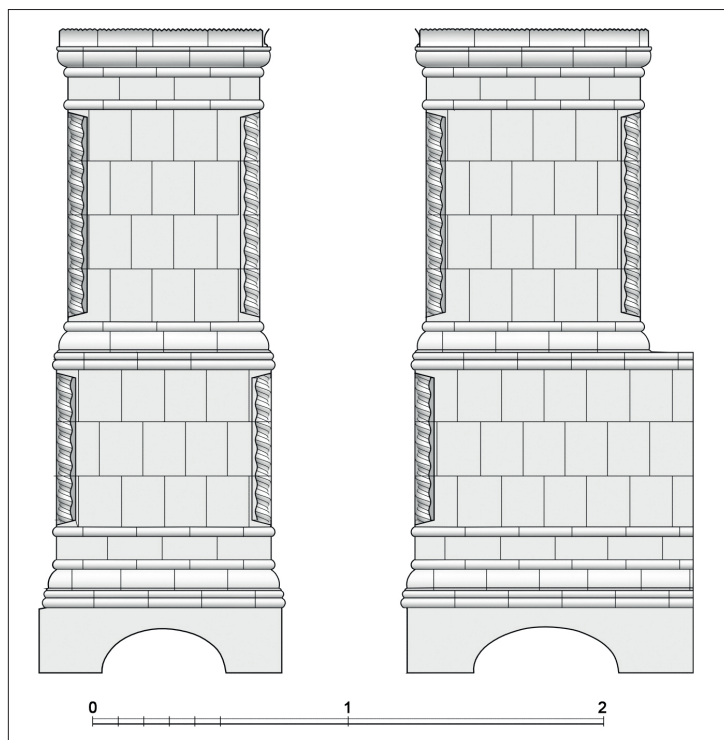
Dekoracja kafla – pasy granatowe

Każdy typ kafla należącego do kompletu tworzącego rekonstruowany piec zdobiony jest trzema równoległymi granatowymi pasami na białym tle. Pasy te pochylone są pod kątem w stosunku do osi pionowej poszczególnych kafla.

Przeprowadzono analizę kafla poddanych zabiegom konserwatorskim oraz wyodrębnionych fragmentów, w stosunku do których można było ustalić miejsce w bryle pieca³⁰. Są to następujące zabytki:

- dwanaście fragmentów kafla środkowych wypełniających, z których jeden oznaczono numerem inwentarza polowego PW/09/P/2479, a jeden numerem PW/09/P/1994;
- dwa fragmenty kafla fryzowego oznaczone numerem inwentarza polowego PW/09/P/2479;

30 Punktem odniesienia w przypadku fragmentów kafla środkowych wypełniających były zachowane relikty komory z otworem montażowym, który znajdował się na poziomych, krótszych bokach kafla.

il. 6

Piec kaflowy w pasy granatowe – rekonstrukcja

- cztery fragmenty kafli gzymsowych większych oznaczone numerem inwentarza polowego PW/09/P/2478;
- cztery fragmenty kafli gzymsowych mniejszych, z których trzy oznaczono numerem inwentarza polowego PW/09/P/2478, a jeden numerem PW/09/P/596.

Ponadto odnaleziono niewielki fragment kafla narożnego oznaczony numerem inwentarza polowego PW/09/P/2479, który jest częścią narożnika kafla oznaczonego numerem inwentarza polowego PW/09/P/2477 i posiadającego kartę zabytku nr Fb-2. Odnaleziony fragment pozwala na identyfikację tego kafla jako kafla narożnego lewego zamykającego od dołu lub góry ścięty narożnik pieca ze spiralnie skręconą kolumną.

Dodatkowo cennym materiałem porównawczym stały się, wspomniane wcześniej, kafle w pasy granatowe ze zbiorów Muzeum Warszawy.

Przeprowadzona analiza pozwala na sformułowanie następujących wniosków:

- Podstawowym elementem dekoracji są kafle środkowe wypełniające o płycie licowej w kształcie prostokąta z podstawą stanowiącą krótszy bok. Dekorowane są trzema równoległymi pasami granatowymi na białym tle³¹. Pas środkowy biegnie wzdłuż linii przekątnej prostokąta.

31 Prawdopodobnie jest to dekoracja wykonana farbą kobaltową na szkliwie ołowiowo-cynowym w technice majoliki.

Po obu stronach namalowane są równoległe pasy w ten sposób, że dzielą krótsze boki kafla na dwie równe części. Pomiary przeprowadzone na wymienionych powyżej fragmentach wskazują odstępstwa od geometrycznego środka boku w granicach 10 mm. Związane jest to również ze zróżnicowaną grubością duktu pędzla, którym malowano dekorację. Nie zmienia to jednak zasady kompozycji dekoracji kafla. Pozostałe typy kafla są pochodną tego podziału i nawiązują do układu granatowych pasów.

- Pasy malowane na płytkach licowych kafla są w dwóch wariantach – pochylone na prawą stronę oraz pochylone na lewą stronę w stosunku do osi pionowej kafla. Warianty te występują we wszystkich typach kafla, także na listwach.
- W przypadku kafla gzymsowego narożnego należącego do zbiorów Muzeum Warszawy (patrz typy kafla) stwierdzono, że pasy granatowe na każdym z boków układają się w przeciwną stronę (il. 4). Taki układ podkreśla również optycznie wypukłość gzymsu. Jak już wspomniano powyżej, nie zidentyfikowano wśród kafla wilanowskich kafla fryzowego narożnego. Dla potrzeb rekonstrukcji przyjęto, że układ pasów powinien być taki sam jak na kaflu gzymsowym narożnym.

Układ pasów na kaflach pozwala na stworzenie trzech wariantów dekoracji boków pieca: w romby tworzone przez cztery kafle, w tzw. jodełkę oraz w pasy biegnące wzdłuż całej ściany pieca. Biorąc pod uwagę opis pieca w inwentarzu, mówiący o piecu w pasy granatowe, wariant ostatni należy uznać za właściwy. Przyjęto przy tym, że pasy na nadstawie pieca będą bieły w kierunku przeciwnym do tych zdobiących skrzynię dolną. Warto przy tym zwrócić uwagę, że układ pasów tworzy złudzenie optyczne lekkiego pochylenia nadstawy. Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy złudzenie to występowało również w trakcie oglądania pieca na żywo we wnętrzu. Układ pasów na kaflach gzymsowych i fryzowych tworzy inny kąt niż na ścianach, a w przypadku części boków ma wręcz przeciwne pochylenie. Tworzy to rodzaj dodatkowego podkreślenia podziałów bryły pieca na skrzynię dolną, nadstawę i zwieńczenie.

Wnętrze

Na podstawie opisu w inwentarzu można zidentyfikować zachowane do dnia dzisiejszego zaledwie dwa z wielu wymienionych obiektów osiemnastowiecznego wyposażenia Pokoju Myśliwskiego. Jest to obraz *Satyr z Rogami porywający Kobietę pod ktoremi Zaiąc przebity, Pies Lamparta gryzący ktoremu napomoc drugi Pies przybywa*³² oraz być może taborety z zespołu 6 sztuk – „Taborety 2. staroswieckie na 4. Lwich nogach Szpalerową robotą wybite”³³. Opis inwentarza nie

32 *Inwentarz pałacu Wilanowskiego księżnej Izabeli...*, s. 186, d. 187, Wil.1480.

33 *Ibidem*, s. 187, d. 188. Dwa taborety z sześciu o numerach inwentarzowych od Wil.925 do Wil.930.

il. 7

Wirtualny piec w pasy
granatowe we wnętrzu
dzisiejszego Pokoju
Myśliwskiego

precyzuje dokładnego miejsca ekspozycji obrazu na ścianie. Opierając się na tymże inwentarzu, odtworzono drewnianą posadzkę „z Tarcic”³⁴ oraz drzwi prowadzące do sieni – „Drzwi po prawey Ręce do Sieni fasowane na 6. Zawiasach z Zamkiem Żelaznym i Antabą mosięzną popielato malowane”³⁵.

Opracowana trójwymiarowa wizualizacja pieca wraz z fragmentem wnętrza jest jednym z możliwych wariantów, niemniej jest to wariant bardzo prawdopodobny (il. 7).

Powyższa rekonstrukcja jest jedyną znaną autorowi próbą wirtualnego przedstawienia pieca kaflowego z niezwykle skromną dekoracją w formie granatowych pasów. Dopiero w oglądzie całej bryły grzejnika pozwala ona na zobaczenie pełnego zamysłu estetycznego towarzyszącego jego projektowaniu. Zidentyfikowane kafle tego typu pochodzące z Zamku Królewskiego w Warszawie, pałacu w Wilanowie, Pałacu Czapskich i warszawskiej Kamienicy Płochockich upoważniają do dodania do obrazu ówczesnych wnętrz tego interesującego i jednocześnie oszczędnego w dekoracji elementu, jakim były piece w pasy granatowe.

34 *Ibidem*, s. 159, d. 160 – te numery stron tyczą Pokoju Wielkiego, s. 178, d. 179.

35 *Ibidem*, s. 187, d. 188.

BIBLIOGRAFIA

- Daniela Chodowieckiego dziennik z podróży do Gdańska z 1773 roku, red. M. Paszylka, Gdańsk 2002.
- Dąbrowska M., *Kilka uwag metodycznych o rekonstrukcji pieców*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 15, 2005, nr 2.
- Dąbrowska M., *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*, Wrocław 1987.
- Dittmar M., *100 000 Kachelöfen für Berlin*, w: *Märkische Ton-Kunst Veltener Ofenfabriken*, Berlin 1992.
- Fekecz-Tomaszewska B., *Wrocławskie piece kaflowe*, w: *Piece kaflowe w zbiorach muzealnych w Polsce. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej w Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku w dniach 5–7 września 2008 roku*, red. M. Dąbrowska, J. Semków, W. Wojnowska, Frombork 2010.
- Inwentarz palacu Wilanowskiego księżnej Izabeli z Czartoryskich Lubomirskiej spisany w 1793 r.*, AGAD, AGWil., Zarząd Muz. w Wilanowie, stara sygnatura 166, nowa sygnatura 171.
- Kilarska E., Kilarski M., *Kafle z terenu dawnych Prus Królewskich*, Malbork 2009.
- Leszczyńska E., Nowak J., *Piece kaflowe w palacu rogałińskim*, w: *Piece kaflowe w zbiorach muzealnych w Polsce. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej w Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku w dniach 5–7 września 2008 roku*, red. M. Dąbrowska, J. Semków, W. Wojnowska, Frombork 2010.
- Oczko P., *Holenderskie flizy na dawnych ziemiach polskich i ościennych*, t. 2: *Mody i wnętrza*, Malbork 2018.
- Pospieszna B., *Piece i kafle gdańskie w XVIII wieku*, w: *Średniowieczne i nowożytne kafle. Regionalizmy – Podobieństwa – Różnice*, red. M. Dąbrowska, H. Karwowska, Białystok 2007.
- Rekonstrukcja wirtualna pieca kaflowego w pasy granatowe z XVIII wieku z palacu w Wilanowie*, www.wilanow-palac.pl/rekonstrukcja_wirtualna_pieca_kaflowego_w_pasy_granatowe_z_xviii_wieku_z_palacu_w_wilanowie.html (dostęp 25 II 2024).
- Róžańska-Tuta Z., *Kafle piecowe*, w: *Mędzy miastem a dworem, badania archeologiczne placu Zamkowego w Warszawie w latach 1977–1983*, cz. 2, *Archeologia dawnej Warszawy*, t. 4, Warszawa 2017.
- Sacha M., Wojnowska W., *Piece kaflowe w palacu w Krokowej koło Pucka*, w: *Piece kaflowe w zbiorach muzealnych w Polsce. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej w Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku w dniach 5–7 września 2008 roku*, red. M. Dąbrowska, J. Semków, W. Wojnowska, Frombork 2010.
- Szelegajd B., *Przyczynek do badań nad historią pieców w palacu wilanowskim*, w: *Piece kaflowe w zbiorach muzealnych w Polsce. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej w Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku w dniach 5–7 września 2008 roku*, red. M. Dąbrowska, J. Semków, W. Wojnowska, Frombork 2010.
- Świechowska A., *Kafle warszawskie*, w: *Szkice staromiejskie*, red. O. Puciata, H. Szwankowska, E. Szwankowski, S. Żaryn, Warszawa 1955.

- s. 489 Wilanów Pałac – rzut przyziemia, rys. J. Z. Deybel, 1732–1733; Archiwum Drezdeńskie S.VII,F.*&9 Bl.a (Makro 9293), fragment
- s. 490 Plan ogrodu w Wilanowie, ok. 1740 r., Bibliothèque Nationale de France, sygn. Vd.29 T.6 Ft.6
- s. 491 Plan z numerami pomieszczeń
- s. 493 Kafel gzymsowy narożny z wykopalisk na Placu Zamkowym z zasypiska Kamienicy Płochockich. Zbiory Muzeum Warszawy, fot. J. Martusewicz
- s. 496 Piec kaflowy we wnętrzu domu Henryka von Rosenberga, ryc. D. Chodowiecki
- s. 497 Piec kaflowy w pasy granatowe – rekonstrukcja, koncepcja Jacek Martusewicz, oprac. graf. Jakub Kaniszewski
- s. 499 Wirtualny piec w pasy granatowe we wnętrzu dzisiejszego Pokoju Myśliwskiego, wizualizacja Jakub Kaniszewski

JACEK MARTUSEWICZ

<https://orcid.org/0009-0004-7308-1515>

Profesor sztuki, absolwent Wydziału Konserwacji i Restauracji Dział Sztuki Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie. Od początku pracy zawodowej związany z macierzystą uczelnią, gdzie pełni obecnie funkcję prorektora ds. naukowych. Na Wydziale Konserwacji i Restauracji Dział kieruje Pracownią Konserwacji i Restauracji Ceramiki. W latach 2016–2020 członek Komitetu Nauk o Sztuce Polskiej Akademii Nauk. Specjalizuje się w konserwacji kamienia i ceramiki – związanej głównie z architekturą – przede wszystkim zabytkowych okładzin ściennych, ceramiki ogrodowej i pieców kaflowych. Od wielu lat działalność konserwatorską prowadzi też w ramach prac archeologicznych, zajmował się m.in. zabytkami wpisanymi na listę światowego dziedzictwa kulturowego UNESCO – Machu Picchu oraz klasztorem Santo Domingo w historycznym centrum Limy.

Opracowanie zostało wykonane w ramach prac własnych autora.

Kontakt: jacek.martusewicz@asp.waw.pl

